

13. Teorie distinktivních rysů (Kopecký Kamil, Mgr. Ph.D.)

Obsah kapitoly

Text kapitoly

Cíle kapitoly

Cílem kapitoly je popsat obecnou teorii distinktivních rysů platnou pro českou fonologii.

Průvodce studiem

V této kapitole se zaměříme na obecné teorie distinktivních rysů fonému, formulovaných R. Jakobsonem a jeho následovníky. Zaměřte se zejména na přehled 12 binárních protikladů, které jsou jádrem tohoto přístupu k systému hlásek. Přejí hodně sil při studiu této více teoretické části textu.

Základní terminologie

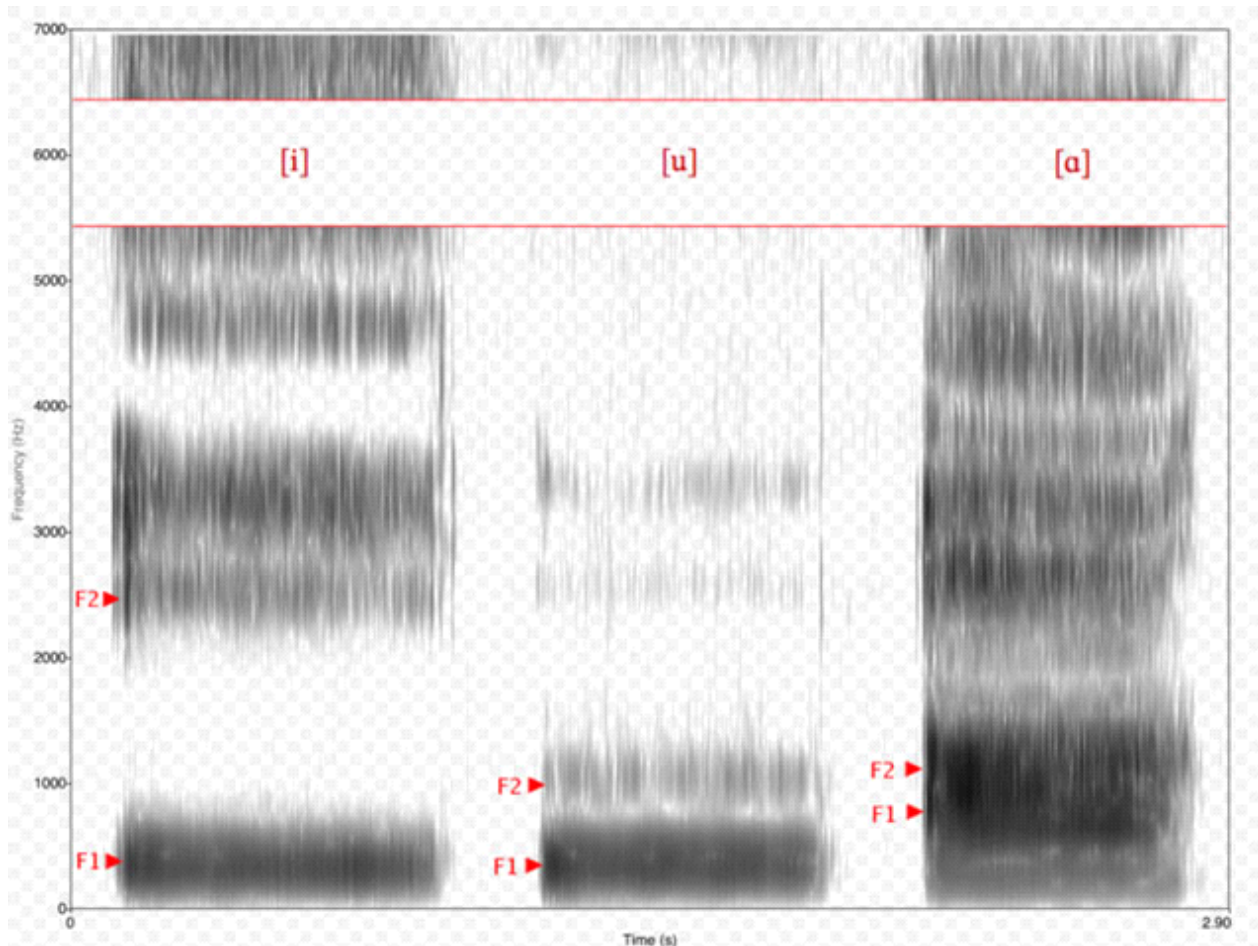
Binární opozice, fonologické protiklady, subfonemická fonologie.

13.1 Teorie distinktivních rysů ↑

Teorie distinktivních rysů se řadí do tzv. **subfonemické fonologie**, která se zaměřuje na jednotky nižší než hlásky a fonémy (tedy distinktivní rysy). Byla formulována v 50. letech 20. století Romanem Jakobsonem a jeho následovníky s cílem najít společné distinktivní příznaky, které lze nalézt v obrovském množství jazyků. Tedy najít určitá kritéria, jak lze na základě analýzy hláskového systému charakterizovat jednotlivé jazyky. K dosažení tohoto cíle pak Jakobson a jeho následovníci (G. M. Fant, M. Halle) využívají spektrální analýzu hlásek (spektrogramy).

Ukázka spektrogramu pro samohlásky (F1 a F2 označují sledované rozdíly)

Detaily o tomto spektrogramu: <http://www.answers.com/topic/vowel>.

Na základě zkoumání pak definují **12 distinktivních opozic**, které popisují vlastnosti hláskových systémů jazyků (převzato a upraveno z Krčmová, M. Subfonematická fonologie. Online: <http://is.muni.cz/elportal/estud/ff/js08/fonetika/ucebnice/ch08s03.html>)

1. Vokálnost - nevokálnost

Akusticky jsou fonémy s příznakem „vokálnost“ charakterizovány přítomností formantových pruhů ve spektru, u nevokálních pruhů ve spektru chybějí; artikulačně je vokálnost založena na otevřenosti nadhrtanových prostorů.

Vlastnost vokálnosti mají vokály a sonory.

Nevokální jsou vlastní konsonanty a klouzavé j.

2. Konsonantnost - nekonsonantnost

Akusticky jsou charakterizovány fonémy s příznakem "konsonantnost" nepatrnou celkovou energií, fonémy bez tohoto příznaku mají zvukovou energii vyšší; artikulačně je příznak konsonantnosti tvořen strikturami, u nekonsonantů striktury chybějí.

Vlastnost konsonantnosti mají vlastní konsonanty a sonory, vokály a /j/ jsou nekonsonantní.

3. Kompaktnost - nekompaktnost

Akusticky jsou fonémy s příznakem kompaktnosti charakterizovány soustředěním zvukové energie ve středu spektra, u nekompaktních je zvuková energie posunuta k okraji spektra; artikulačně je kompaktnost založena u konsonantů na artikulaci v zadnější části ústní dutiny (od postalveol dozadu), u vokálů jsou kompaktní ty, při nichž je jazyk v ústech nejnižší.

Vlastnost kompaktnosti mají vokály /a/, /a:/ a konsonanty postalveolární, palatální, velární, laryngální; ostatní fonémy jsou nekompaktní.

4. Difuznost - nedifuznost

Akusticky je pro difuznost typické postavení formantů (tónů, z nichž se skládá vokál) na okrajích spektra, formanty nedifuzních vokálů jsou blíže středu; artikulačně jde o rozdíl ve vertikálním posunu jazyka, u difuzních je jazyk blíže patru.

Vlastnost difúznosti mají vysoké vokály, nedifuzní jsou vokály středové (/o/, /o:/, /e/, /e:/). Tento distinktivní příznak se vyskytuje jen u vokálů s příznakem "nekompaktnost" a byl do teorie distinktivních příznaků vnesen nověji jako dělitko mezi vokály vyššími než nízké. Ve starším pojetí se vokály dělily na kompaktní (s formanty blíže sebe) a difuzní (s formanty vzdálenějšími). Toto dělení nebylo s to postihnout trojúrovňové a víceúrovňové vokalické systémy.

5. Napjatost - nenapjatost

Akusticky jsou u napjatých patrná ostřejší ohraničení složek spektra než u nenapjatých, artikulačně je napjatost dána větším napětím mluvních orgánů při artikulaci.

Tento rozdíl v češtině není distinktivní. Uplatňuje se např. ve francouzštině pro diferenciaci dvou různých e-ových fonémů (2 druhy francouzského e).

6. Znělost - neznělost

Akusticky jsou fonémy s příznakem "znělost" (sonorita) charakterizovány přítomností formantu F0, ve spektru neznělých tento formant chybí; artikulačně je rozdíl založen na doplňujících kmitech hlasivek. Rozdíl se uplatňuje jako distinktivní příznak u většiny pravých konsonantů, u sonor a aproximant se neuplatní.

7. Nazálnost - nenazálnost (orálnost)

Akusticky jsou fonémy s příznakem "nazálnost" charakterizovány typickými změnami formantové struktury; je u nich patrný dodatkový nosní formant a obvykle i částečná redukce některého jiného formantu. Artikulačně je rozdíl založen na využití dodatkového nosního rezonátoru.

Nazálnost je v češtině přítomna u konsonantů /m/, /n/, /ɲ/ v opozici k /b/, /d/, /ʃ/; vzhledem k tomu, že tyto konsonanty jsou současně sonory, tj. mají vyšší složku tónovosti než jiné konsonanty, nemusí se s tímto rozdílem při popisu počítat. V některých jazycích existuje tento distinktivní rys i u vokálů (v polštině, francouzštině).

8. Nekontinuálnost - kontinuálnost

Akusticky jsou nekontinuální fonémy charakterizovány spojitostí spektra s realizacemi okolních fonémů, u nekontinuálních je před (nebo po) maximálním zvýšení akustické energie krátké přerušení; artikulačně je rozdíl založen na existenci úplné přehrady při artikulaci nekontinuálních konsonantů, při kontinuálních je přehrada jen částečná, tj. jde o úžinu.

V češtině jsou nekontinuální okluzivy a semiokluzivy, ostatní konsonanty jsou kontinuální. Podle původního pojetí se příznak "nekontinuálnost" objevuje jako diferencující prvek i u kmitavého /r/ × /ll/. Tato opozice bývá označována i jako opozice okluzivnosti - neokluzivnosti; termín dobře vyhovuje, i když vychází z artikulační podstaty distinktivního rysu.

9. Drsnost (stridens) - hladkost (mellows, matnost)

Akusticky je při drsnosti forma zvukových složek nepravidelná, při rysu matnosti je spektrum sourodé; artikulačně je drsnost dána obměnou překážky, která vede ke vzniku turbulentních vzduchových proudů, při matnosti je překážka jednodušší.

Vlastnost drsnosti mají semiokluzivy ve srovnání s okluzivami. Je to tedy distinktivní rys rozlišující dvě skupiny fonémů s příznakem nekontinuálnosti. Uplatní se u dvojic /t/ - /ts/, /d/ - /dz/.

Někteří autoři uvažují o distinktivním rysu drsnosti - matnosti u dvojice fonémů /ř/ - /r/; to není oprávněné, neboť /r/ je sonora (má příznak vokálnost, konsonantnost), zatímco /ř/ je běžná souhláska; oba fonémy jsou tedy diferencovány již na úrovni základního členění fonémů.

10. Gravisivost (tupost) - akutovost (negravisovost, ostrost)

Akusticky je gravisovost dána nízkými frekvencemi spektra, vysoké frekvence ve spektru jsou typické pro fonémy s příznakem ostrosti; artikulačně vzniká gravisovost větším prostorem v dutině ústní, provází proto hlásky s artikulací na okraji artikulačního ústrojí.

Distinktivní rys gravisovosti je přítomen u vokálů /u/, /u : /, /o/, /o : /, při jejichž výslovnosti v zadní části ústní dutiny je prostor úst relativně volný (ve srovnání s /ɪ/, /e/, v nichž jej zčásti vyplňuje jazyk).

U konsonantů jsou gravisové labiály, veláry a laryngály, ostatní jsou negravisové.

11. Mollovost (snížení) - nemollovost

Akusticky se mollovost projevuje celkovým posunem spektra hlásky dolů, nemollové jsou bez tohoto snížení; artikulačně je rys založen na zmenšení retního otvoru (artikulačně 'labializovanost') nebo zkrácení hrdelní dutiny (velarizace artikulace). Rozdíl mollovosti se v nám blízkých jazycích neuplatňuje.

Tento distinktivní rys bývá označován i termínem labializovanost nebo velarizovanost podle způsobu tvoření rysu v jazyce.

12. Durovost (zvýšení) - nedurovost

Akusticky se durovost projevuje posunem spektra výše, a to zejména v oblasti F2, u nedurových posunení; artikulačně je protiklad založen na zmenšení ústní dutiny při realizaci durových fonémů, jehož se dosahuje posunem jazyka k palatu; současně se zvětšuje hrdelní dutina.

Distinktivní rys durovosti se v češtině neuplatňuje; je využíván např. v ruštině nebo polštině u konsonantů (rozdíl /m/ - /m^h/; /s/ - /s^h/ atd.). Tato opozice je u mnoha autorů označována jako opozice palatalizovanosti - nepalatalizovanosti, tj. tradičním termínem vycházejícím z artikulační podstaty rozdílu.

Počet opozic se v různých následných teoriích liší.

Otázky k zamyšlení

Uved'te konkrétní příklady výrazných opozic, které lze aplikovat na český hláskový systém.

Seznam použité literatury:

KRČMOVÁ, M. Fonetika a fonologie. Online: <http://is.muni.cz/elportal/estud/ff/js08/fonetika/ucebnice/ch05s02s02.html>.

ŠÍŠKA, Z. Fonetika a fonologie. Olomouc: VUP, 2005.

Online:

